

A Comparative Study of Women's Submission in Middle Persian and Zoroastrian Persian Jurisprudential Texts Based on the Texts of Sad Dar prose and Sad Dar Bondahesh

Soheila Kamjoo*

Abstract

Middle Persian and Zoroastrian Persian literature are texts with religious content, the main part of which was rewritten after the arrival of Islam. Among them, Sad Dar Nasr and Sad Dar Bandash are two texts among Zoroastrian writings that reflect Zoroastrian beliefs. The structure of both is evidence that the compilation was based on earlier Zoroastrian texts. The intellectual opinions in the two writings, in discussing women's submission, have attempted to infer the concepts of women's submission with a new perspective. The present study, based on the descriptive-analytical method, aims to conduct a comparative study of women's submission in Middle Persian texts (Ardavirafnameh and Pahlavi narration) and Zoroastrian Persian (Sad in prose and Sad in bondash), and seeks to answer the question of how women's submission and men's authority are presented and whether the status of submission differs in these two periods? The findings indicate that fatwas are influenced by the social situation at the time of composition, which is expressed in the form of religious fatwas, with a warning tone. The difference is that in the text of Sad in prose and Sad in bondash, women are called to obey their husbands in a new way.

Keywords: submission, women, Middle Persian, Zoroastrian Persian, Sad in prose, Sad in bondahesh.

* PhD in History, Pre-Islamic Iran, Islamic Azad University, Darab Branch, Darab, Iran,
soheilakamjoo@gmail.com

Date received: 12/08/2024, Date of acceptance: 20/05/2025

Introduction

Undoubtedly, legal jurisprudential texts and their content in all periods were influenced by the social beliefs and religious beliefs of their time. In this regard, Zoroastrian jurisprudential texts contain comprehensive information about the beliefs of Zoroastrians, most of which were rewritten in the early centuries of the Hijri calendar, and of course, many of the legal beliefs contained in these texts can be attributed to the Sassanid and pre-Sassanid eras. In this regard, Zoroastrian Middle Persian and Zoroastrian Persian literature are two types of texts with jurisprudential and religious content. The time frame for the compilation of Middle Persian literature such as the *Ardavirafnameh* and Pahlavi texts is between the eighth and tenth centuries AD (second to fourth centuries AD). However, the compilation definitely dates back to before Islam, and Zoroastrian Persian texts such as the *Hundred in Prose* and the *Hundred in Bandash* were between the eleventh and nineteenth centuries AD (fifth to thirteenth centuries AD). Among the topics that can be seen in the religious sections of the mentioned texts are women and their rights and duties. The main issue of this research is a comparative study of women's submission to men in Middle Persian texts (*Ardavirafnameh* and Pahlavi narration) and Zoroastrian Persian, relying on two texts: *Sadat Dar Nasr* and *Sadat Dar Bandash*. With the aim of finding a relevant answer to the question of how women's submission and men's authority are presented in Middle Persian and Zoroastrian Persian texts, and is there a difference in submission in these two periods? The research hypothesis is that although the issue of women's submission to their husbands in the mentioned texts is accepted and emphasized as a jurisprudential and legal principle, it is believed that in Zoroastrian Persian texts (*Sadat Dar Nasr* and *Sadat Dar Bandash*), the issue of women's submission and men's authority is presented in a manner that is distinct from the Zoroastrian Middle Persian texts (*Ardavirafnameh*, Pahlavi narration), and it is emphasized in the form of religious warnings

Materials & Methods

The current research, using a descriptive-analytical method and citing library sources, attempts to conduct a comparative study of Zoroastrian religious beliefs regarding women's obedience in Zoroastrian Middle Persian texts (*Ardavirafnameh* and Pahlavi narration) and Zoroastrian Persian texts, relying on two texts, one hundred in prose and one hundred in verse.

Discussion & Result

The legal jurisprudential foundations of Iranian society have, at different times, defined duties for women and called upon them to comply with these duties. In the Mazdaist religion and in Pahlavi texts, many of these duties are expressed from a religious perspective. One of the common legal fatwas of Pahlavi texts is the insistence on women's obedience and submission to their husbands. Among the most important texts of ancient Middle Persian is the *Ardawirafnameh* text. In this regard, it seems that during this period, women were hesitant about obeying their husbands. Because the text enumerates the afterlife punishments for disobedient women, such as the suspension of the soul after death. Another Middle Persian text that takes a strict stance on the issue of women's disobedience to their husbands is the Pahlavi narrative text. This text, influenced by other Middle Persian Pahlavi texts, also discusses the importance of women's obedience to their husbands. Unlike the *Ardawirafnameh*, which determines afterlife punishments for disobedient women, this text states harsh worldly punishments, such as the husband's permission to burn disobedient women. Therefore, the social and cultural conditions at the time of the composition of this text tended to maintain the authority of men. In this regard, the threatening tone of the text could indicate the protest or rebellion of some women. Among the Zoroastrian Persian texts, the *Hundred in Prose* and the *Hundred in Bandash* are among the important texts that were written with the aim of preserving the life of the Zoroastrian religion. In these two texts, there is a new perspective on the issue of women's obedience to men. In other words, important religious obligations such as prayer have been removed from women's shoulders and obedience to the husband has been placed on the same level as obedience to God. This view and this way of expression are relatively new among Pahlavi and Zoroastrian religious texts and indicate the importance of the discussion of women's submission in Zoroastrian texts.

Conclusion

It should be noted that, in the tradition of Middle Persian Zoroastrian texts, women are depicted with an immature face, and caution should be exercised in relation to them. For example, in the text of the *Ardawirafnameh*, severe afterlife punishments for women who disobey their husbands' commands are stated. Also, in the text of the Pahlavi narrative, in a warning tone, women are called to obey their husbands and men are allowed to scold disobedient women. On the other hand, it seems that in the

period of the composition of the two texts, *Hundred in Prose and Hundred in Bandash*, which is after the arrival of Islam in Iran, the authority of men and the obedience of women have decreased compared to the Sassanid period. Because the author tries to explain the importance of men's role in the family to women in a new way. Reflection on the jurisprudential rulings and fatwas of the text "*Sad Dar Nasr*" and "*Sad Dar Bandash*" indicates the concern of Zoroastrian religious organizations about family problems because the authors of these two texts, in transmitting the written heritage of Zoroastrianism, have asked women to fulfill their marital and family duties in a tone different from Middle Persian texts such as the *Ardawirafnameh* and the Pahlavi narration, and in this regard, women's worship and religious duty have been explicitly considered to be obedience to their husbands' commands, and they should kneel in supplication before their husbands during religious prayers and obtain duties from them. In this way, the religion of men, in writing and reproducing the jurisprudential concepts of Zoroastrian family rights, has firmly called on women to obey their husbands in various fatwas and has warned rebellious and disobedient women of severe punishments in fatwas.

Bibliography

- Ijtihad, Mustafa (2003), *Encyclopedia of Iranian Women*, Vol. 1, Tehran: Presidential Center for Women's Participation Affairs [in Persian].
- Amozgar, Jhaleh, Tafazzoli, Ahmad (2009), *Book Five of Dinkord*, Tehran: Moein [in Persian].
- Bartholomew Christian (1958), *Women in Sassanid Law*, translated by Naser al-Din Saheb al-Zamani, Tehran: Ataei [in Persian].
- Bourdieu Pierre (2010), *Male Domination*, translated by Rahim Hashemi, Ketabnak website www.ketabnak.com.
- Bahar, Mehrdad (2018), *Bandash*, Tehran: Tus [in Persian].
- Biruni, Mohammad Ibn Ahmad (2011), *Athar al-Baqiyya*, translated by Akbar Dana Serasht, Tehran: Amir Kabir.
- Pourdavoud, Ebrahim (2005), *The Goths*, Tehran: Asatir [in Persian].
- Pourdavoud, Ebrahim (uncredited), *Yasna, from the penance of Peshwatan Marker*, vol. 1, Mumbai: Iranian Zoroastrian Society of Mumbai and Iran League of Mumbai [in Persian].
- Tafazzoli, Ahmad (1999), *History of Iranian Literature before Islam*, with the help of Jhaleh Amoozgar, Ahran: Sokhan [in Persian].
- Tafazzoli, Ahmad (2018), *Minoui Khard*, Tehran: Toos [in Persian].
- Da'e-e-Islam, Mohammad Ali (2013), *Vendidad, Part 3 of the Avesta*, Tehran: Danesh [in Persian].

331 Abstract

- Dalvand, Hamid Reza (2019), *Zoroastrian History and Tradition*, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Dehkhoda, Ali Akbar (2018), *Dehkhoda Dictionary*, vol. 1, Tehran: University of Tehran [in Persian].
- Rashed Mosheal, Mohammad Taghi (uncredited), *Zand Bahman Yasan*, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Rosenbaum, Heidi (1988), *Family as a Structure in Front of Society*, translated by Mohammad Sadeq Mahdavi, Tehran: University Press Center [in Persian].
- Zenner, Arthur (1999), *The Rise and Fall of Zoroastrianism*, translated by Timur Ghaderi, Tehran: Amir Kabir [in Persian].
- Sarukhani, Baqer (2005), *Women, Power and Family: A Study of the Position of Women in the Pyramid of Power in the Family*, *Journal of Women's Research*.12 [in Persian].
- Sharif, Ali (1997), *Maintenance and Obedience of Women*, Tehran: Besharat [in Persian].
- Sheffield and Others (2019), *Guide to Zoroastrian Studies*, translated by Askar Bahrami, Tehran: Contemporary Culture [in Persian].
- Safaei, Seyed Hassan, Asadollah Safaei (2001), *Family Law*, Tehran: University of Tehran [in Persian].
- Afifi, Rahim (2012), *Ardavirafnameh, Heaven and Hell in the Religion of Mazdasena*, Tehran: Toos [in Persian].
- Fazalid, Fereydoun (2002), *Book 3 of Dinkard, Office 1*, Tehran: Farhang Dehkhoda [in Persian].
- Ghaem Maghami, Nahid (2013), "The Position of Women in Zoroastrianism Based on Jurisprudential and Religious Books", *Haft Aseman*, a bi-monthly specialized journal on religions and sects. No. 60 [in Persian].
- Matsukh, Maria (2014), *Pahlavi Literature*, translated by Narjes Banu Saburi, in the *History of Persian Literature, (Pre-Islamic Iranian Literature) Vol. 17*, under the supervision of Ehsan Yarshater, with the efforts of Ronald Emmerich and Maria Matsukh. Tehran: Sokhan [in Persian].
- Madegan Hezar Dadestan (2019), *A Thousand Judicial Decisions of the Sassanid Judiciary from the Third to the Seventh Century AD*, compiled by Farrokh Mard Bahraman, and reported by Ali Kakay Afshar, Tehran: Samarkand [in Persian].
- Mazdapour, Katayoun (2010), *Shayest Nashaest*, Tehran: Cultural Studies and Research Institute [in Persian].
- Mazaheri, Ali Akbar (1997), *The Iranian Family in the Pre-Islamic Era*, translated by Abdullah Tavakol, Tehran: Ghatra [in Persian].
- Montazeri, Seyyed Saeed Reza (2014), "One Hundred in Prose and One Hundred in His Slave and Introduction to Its Versions", *Ayeneh Miras*, vol. 2 [in Persian].
- Mirfakhraei, Mahshid (1987), *Pahlavi Narration, a Text in Middle Persian (Pahlavi-Sassanian)*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research [in Persian].

- Vosough Banaei, Mozghan (2017), Sociological Analysis of Women's Rights in the Sassanid Period, Tehran: Ma'awar[in Persian].
- Hints, Walter (2009), Darius and the Iranians: A History of Achaemenid Culture and Civilization, translated by Parviz Rajabi, Tehran: Mahi [in Persian].
- Dhabhar, B. N.,(1909). *Saddar Nasr and Saddar Bundelesh*. Bombay.
- Greenpahn,Fredrick.(2008), the Hebrew bible:new insights and scholarship, nyu press.
- Mollenkott,virgina.(1994), the divine feminine:the bible imagery of god as female Niwyork: crossword publication.
- Onsy,E,Amer,M.M.(2014), attitudes toward seeking couples counseling among eggptian couples: towards a deeper understanding of common marital conflicts and marital satisfaction social and behanioral sciences.A Comparative Study of Women's Submission in Middle and New Persian Zoroastrian Jurisprudential Texts Based on the Texts of Sad Dar Nasr and Sad Dar Bonda hesh.

بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فقهی فارسی میانه و فارسی زردشتی با تکیه بر متون صد در نثر و صد در بندهش

سهیلا کامجو*

چکیده

ادبیات فارسی میانه و فارسی زردشتی، عمدتاً متونی با محتوای دینی هستند که بخش اصلی آن پس از ورود اسلام، بازنویسی شده‌اند. در این میان، صد در نثر و صد در بندهش، دو متن مهم در بین مکتوبات زردشتیان هستند که باورهای حقوقی و اعتقادی زردشتیان در آن انعکاس یافته است. ساختار هر دو، که از متون فارسیزردشتی هستند، شاهدی است بر اینکه تدوین کلی، بر اساس متون متقدم زردشتی انجام پذیرفته است. آراء فکری در دو تحریر یاد شده، در بحث تمکین زنان، متفاوت از سایر متون، با بینشی نوین، سعی در استنباط مفاهیم تمکین پذیری زنان داشته است. جستار حاضر بر اساس روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر منابع فارسی میانه و فارسی زردشتی برآن است، تا بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فارسی میانه (ارداویرافنامه و روایت پهلوی) و فارسی زردشتی را با تکیه بر متون صد در نثر و صد در بندهش، به انجام برساند و در پی پاسخ گویی به این پرسش است که سیر تمکین زنان و آمریت مردان در متون ذکر شده به چه صورت مطرح شده و آیا وضعیت تمکین در این دو دوره تفاوت دارد؟ واکاوی‌ها، تصویر قابل تاملی از وضعیت تمکین زنان در متون فارسی میانه و فارسی زردشتی را ترسیم نموده و دیدگاه حقوقی فقهی، نسبت به زنان فرمانبردار و نافرمان را بیان نموده است. یافته‌های پژوهش، بیانگر تأثیر پذیری فتواها از وضعیت اجتماعی زمان تالیف متون مزبور بوده که در قالب فتوهای دینی، با لحنی هشدارگونه بروز یافته است. با این تفاوت که در متن صد در نثر و صد در بندهش، به شیوه ای نوین زنان به اطاعت از شوهران فراخوانده شده‌اند.

* دکتری تاریخ، ایران قبل از اسلام، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد داراب، داراب، ایران،
soheilakamjoo@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰

کلیدواژه‌ها: تمکین، زنان زردشتی، فارسی میانه، فارسی زردشتی، صد در نثر، صد در بندهش.

۱. مقدمه

بی‌تردید متون فقهی حقوقی و محتوای آنها در تمامی دوره‌ها، متأثر از باورهای اجتماعی و اعتقادات دینی زمان خویش بودند. در این راستا متون فقهی زردشتی، حاوی اطلاعات جامعی در مورد باورهای زردشتیان هستند که عمده این متون در قرون اولیه هجری بازنویسی شده‌اند و البته بسیاری از باورهای حقوقی مندرج در این متون را می‌توان به دوران ساسانی و قبل از ساسانی منسوب دانست. در این راستا، ادبیات میانه زردشتی و فارسی زردشتی دو گونه از متون با محتوای فقهی و دینی هستند. محدوده زمانی گردآوری ادبیات میانه فارسی مانند ارداویرافنامه و متون پهلوی میان سده‌های هشتم تا دهم میلادی (دوم تا چهارم هجری) اما تالیف، قطعاً به قبل از اسلام بر می‌گردد (نک: تفضلی، ۱۳۷۸: ۱۶۹) و متون فارسی زردشتی مانند صد در نثر و صد در بندهش، سده‌های یازدهم تا نوزدهم میلادی (پنجم تا سیزدهم هجری) بوده‌اند. در واقع محتوای دو متن صد در نثر و صد در بندهش، گویای آن است که این دو تحریر، پس از ورود اسلام به ایران و با هدف حفظ حیات آیین زردشتی نگاشته شده‌اند. در واقع لزوم ماندگاری و حفظ آیین زردشتی، از دلایل نگارش آثار فارسی زردشتی هستند. (نک: شفلید و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۱). از جمله مباحثی که در لابلاهای آیینی و دینی متون ذکر شده دیده می‌شود، زنان و حقوق و تکالیف آنها هستند. مساله اصلی این پژوهش، بررسی تطبیقی تمکین زنان از مردان در متون فارسی میانه (ارداویرافنامه و روایت پهلوی) و فارسی زردشتی با تکیه بر دو متن صد در نثر و صد در بندهش است. با هدف یافتن پاسخی بایسته به این پرسش که، سیر تمکین زنان و آمریت مردان در متون فارسی میانه و فارسی زردشتی چگونه مطرح شده و آیا تمکین در این دو دوره تفاوتی دارد؟ فرضیه پژوهش آن است که هر چند موضوع تمکین زنان از شوهران در متون نامبرده، به عنوان یک اصل فقهی و حقوقی پذیرفته شده و بر آن تأکید شده است، اما چنین پنداشته می‌شود که در متون فارسی زردشتی (صد در نثر و صد در بندهش)، به شیوه‌ای متمایز از متون فارسی میانه زردشتی (ارداویرافنامه، روایت پهلوی)، بحث تمکین زنان و آمریت مردان مطرح و در قالب هشدارهای دینی بر آن تأکید شده است.

۱.۱ پیشینه پژوهش

تا کنون پژوهش مستقلی در باب بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فارسی میانه و فارسی زردشتی با تکیه بر متن صد در نثر و صد در بندهش انجام نشده است. بارتلمه (۱۳۳۷)، در پژوهشی ارزنده با عنوان «زن در حقوق ساسانی» به بررسی و تحلیل وضعیت حقوقی زنان در دوره ساسانی از منظر حقوقی پرداخته اند. خدایاری نژاد (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «تمکین خاص و آثار حقوقی آن» به بحث تمکین خاص از دیدگاه حقوقی در قوانین حقوقی ایران پرداخته است. قائم مقام فراهانی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «موقعیت زنان در دین زردشتی بر اساس کتب فقهی و حقوقی» دیدگاه دین زردشتی در مورد حقوق زنان را بصورت کلی بیان نموده است. وثوق بنایی، (۱۳۹۶)، در پژوهش «تحلیل جامعه شناختی حقوق زن در دوره ساسانی» به بررسی وضعیت حقوقی زنان عصر ساسانی پرداخته اند. اما این پژوهش، متفاوت از پژوهش‌های عنوان شده و به یاری مطالعه تطبیقی، به بررسی تمکین پذیری زنان در متون فقهی فارسی میانه و فارسی زردشتی با تاکید بر متن صد در نثر و صد در بندهش پرداخته و مباحث معطوف به آن را مورد واکاوی قرار داده است.

۲.۱ روش پژوهش

پژوهش کنونی، با روش توصیفی-تحلیلی و به استناد منابع کتابخانه‌ای، تلاش می‌کند به بررسی تطبیقی باورهای دین زردشتی در خصوص تمکین زنان در متون فارسی میانه زردشتی (ارداویرافنامه و روایت پهلوی) و متون فارسی زردشتی با تکیه بر دو متن صد در نثر و صد در بندهش بپردازد. با این هدف که رهیافتی نو به حقایق نهفته در متون دینی زردشتی، با تکیه بر مبحث تمکین زنان را ارائه نماید. نتیجه حاصل از دستاوردهای این پژوهش نیز می‌تواند به رفع خلاء مطالعاتی و آگاهی‌های مرتبط با موضوع کنونی منجر شود.

۲. تمکین و تکیه بر ادله دینی در تفکر زردشتیان

تمکین در لغت، به معنای اطاعت کردن و پذیرفتن است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۹۸۳-۶۹۸۰). از دیدگاه حقوقی، تمکین به دو صورت عام و خاص قابل بحث است، که در این میان تمکین خاص، ناظر به رابطه جنسی و فرمانبری زن از تمایلات مرد است (شریف، ۱۳۷۶: ۶۰-۵۹)

و در تمکین عام، تبعیت از تصمیمات مرد در حد عرف و قانون، وظیفه زن محسوب می‌شود (صفایی و دیگران، ۱۳۷۰: ۱۷۳). در واقع مبانی فقهی حقوقی جامعه ایرانی، در برهه‌های مختلف، وظایفی را برای زنان تعریف نموده و آنان را به تبعیت از این تکالیف فراخوانده است. در آیین مزدیسنی و در متون پهلوی، بسیاری از این تکالیف از منظر دین به تفصیل بیان شده است. یکی از فتوهای حقوقی مشترک متون پهلوی، اصرار بر تمکین و تبعیت زنان از شوهران است. بر اساس مقولات فقهی حقوقی مطرح شده در متون زردشتی، در واقع بحث فرمانبری زنان، همواره به منزله شاخصی برای تعیین زن نیک از زن بد در بینش زردشتیان بوده است. به طوری که در فرگرد ۱۳ از متن ارداویرافنامه، زنان مطیع شوهر مورد ستایش قرار گرفته و یکی از ویژگی‌های زنان بسیار نیک اندیش، بسیار نیک گفتار و بسیار نیک کردار، این است که مطیع شوهر هستند (عقیقی، ۱۳۹۱: ۳۶). در این راستا در متن مینوی خرد (۱۴/۳۲)، نیز به این نکته اشاره شده که، بدترین زنان کسانی هستند که توان با آنان به شادی زیست (تفضلی، ۱۳۹۷: ۴۹). لذا جلب رضایت مردان، همواره تکلیفی برای زنان بوده است. بر اساس شواهد موجود، بنظر میرسد منظور از شادی، همان رضایت مرد از زن است که در متون فارسی میانه کهن زردشتی، دارای اهمیت ویژه ای است و زنان همواره به جلب رضایت شوهران فراخوانده شده اند. در میان تحریرهای فارسی زردشتی، متون فقهی حقوقی صد در نثر و صد در بندهش، به عنوان اولین تحریرهای زردشتی به زبان فارسی نو، به شیوه ای متأثر از تفکرات تاریخی با چرخشی قابل توجه، نکات تازه ای را در بحث تمکین پذیری زنان مطرح نموده است. در متن صد در بندهش، در سی و چهار، بر سلطه مردان در خانواده تاکید شده و نارسایی‌های زندگی زناشویی نشأت گرفته از عدم فرمانبری زنان دانسته شده است (Dhabhar, 1909: 102). باید توجه داشت که سازوکارهای اعمال سلطه و قدرت در خانواده، از دیرباز دارای اهمیت بوده است (ساروخانی، ۱۳۸۴: ۲۹-۴۹). اما در این میان، تشریک مساعی و صمیمیت، مشخصه اصلی خانواده است که آن را از سایر گروههای اجتماعی متمایز می‌کند (روزن باوم، ۱۳۶۷: ۹۵). از منظر جامعه شناختی، سلطه مردانه، زنان را در موقعیت عدم امنیت قرار می‌دهد. به این صورت که زنان می‌بایست همواره در خدمت مردان باشند و از آنها انتظار می‌رود زنانگی خود را حفظ کنند. زنانگی در واقع خندان بودن، مهربان بودن و مطیع بودن در مقابل انتظارات مردان است (بورديو، ۲۰۱۰: ۴۲). در متن صد در بندهش، در سی و چهارم، به مردان توصیه شده، زنان مطیع را مانند فرزندان پسر گرامی بدانند (Dhabhar: 1909: 102).

بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فقهی فارسی میانه و ... (سهیلا کامجو) ۳۳۷

در واقع رابطه علت و معلولی میان ارج نهادن به زنان و تمکین و تبعیت از فرامین شوهر، در این متن قطعی است و رهنمودها و تکرار این بندها، به نوعی می‌تواند بیانگر تفکیک جنسیتی میان فرزندان دختر و پسر نیز باشد که پیشینه‌ای طولانی در فلات ایران داشته است. بدین معنا که مختصات جامعه آریایی، همواره بر ریاست پدر و تبعیت زنان استوار بوده است (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۵۱۶).

شواهد حاکی از آن است که در نظام پدر سالاری جامعه آریایی، زنان همواره ملزم به تمکین از مرد خانه بودند و این تمکین‌پذیری، همواره در دوره‌های مختلف در قالب مضامین فقهی، دینی و حقوقی به زنان یادآوری می‌شد. به طوری که مردان دارای جایگاه قابل توجهی بوده و نسبت به زنان از ارجحیت برخوردار بوده‌اند. دقت در بند زیر (در پنجاه و چهارم از متن صد در نثر و صد در بندهش) این نکته را روشن‌تر می‌سازد:

اینکه اگر کسی زن چگر دارد اگر از وی فرزند نرینه حاصل آید به ستری آنکس شاید و آنکس بریده پل نباشد و اگر مادینه بود باید که مرد غافل نباشد از بهر وی خود ستری بگمارد. خویشاوندی روان دوست پسر خود بنشانند تا روان او بریده پل نبود (Dhabhar, 1909: 39).

یاید پذیرفت که برخی از عقاید و یادمان‌های کهن فرهنگی، با گذشت زمان همچنان جایگاه خود را در متون حفظ نموده‌اند. مصداق این مساله، چنان که در بند فوق ملاحظه گردید، نقش پررنگ فرزندان ذکور در مقابل فرزندان دختر در متون فارسی زرتشتی است. به طوری که در متن صد در نثر و صد در بندهش، عملاً حضور دختران در زمینه ادامه نسل نادیده گرفته شده و به مردان متذکر شده، در صورتی که زن چگر (همسر دوم) دارند و صاحب دختر هستند، باید به هر طریقی پای فرزند پسری را به زندگی خویش بازکنند. زیرا دختر نخواهد توانست مرد را در جهان واپسین از پل عبور دهد و زمینه نجات و رستگاری وی را فراهم نماید. راه حلی که ارائه می‌شود این است که، از طریق گماشتن ستور یا قیم و دادن حق ستوری یا قیمومیت به وی، فرزند پسری متولد و نسل پدر تداوم یابد.

۳. بازنمایی شاخص تمکین زنان در متون فارسی میانه زردشتی (ارداویرافنامه و روایت پهلوی)

متون دینی زردشتی، متونی هستند که در طی زمان و گاه بدست یک یا دو نسل تدوین نهایی شده‌اند. گنجینه میراث مکتوب زردشتیان، حاصل اهتمام دین مردانی همچون دستوران، هیربدان و موبدان در نقل و درج فتواها و احکام دینی زردشتی

است (دالوند، ۱۳۹۹: ۱۷۳-۱۷۲). در این راستا متون فارسی میانه، متونی هستند که بیشتر ادبیات زردشتی دوره ساسانی (۲۲۴-۶۵۱م) و روزگار پس از ساسانیان، بدان نوشته شده است. منابع فارسی میانه زردشتی، به طور کلی مربوط به سه دوره فعالیت ادبی هستند: فارسی میانه ساسانی (سده‌های سوم تا هفتم میلادی)، فارسی میانه کهن (سده‌های هشتم تا دهم میلادی)، فارسی میانه متاخر و پهلوی نو (سده‌های یازدهم تا نوزدهم میلادی) (شفلید و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۱). در این میان، از جمله مهمترین متون فارسی میانه کهن، متن ارداویرافنامه است. این متن دیدار شهودی موبدی بنام ویراف از بهشت و دوزخ است. متن مزبور احتمالاً در سده نهم تا دهم میلادی (قرن سوم و چهارم هجری) بازنویسی شده است (شفلید و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۳). عمده مطالب مندرج در ارداویرافنامه، مربوط به گناهان و شرح مجازات و کیفر و پاداش است. از جمله گناهانی که در این متن، مجازات سنگین داشته و نسبت به آن هشدار داده شده است، بحث عدم فرمان‌پذیری زنان از شوهران است. گویا ویراف در سفر روحانی خود مجازات زنان متمرّد را دیده و نسبت به آن هشدار داده است. این متن فقهی را می‌توان به نوعی بازگو کننده معضلات اجتماعی و فرهنگی زمان تالیف متن نیز دانست. در این راستا، بنظر می‌رسد در این دوره زمانی، زنان در فرمان‌پذیری از شوهران دچار تردید بوده و یا تمکین نمی‌کرده‌اند. زیرا متن به طور قطعی مجازات زنان نافرمان را برشمرده است.

دقت در فرگرد بیست و ششم از متن ارداویرافنامه، این نکته را روشن می‌سازد:

ارداویراف در سفر روحانی خود می‌گوید: «زنانی که شوهر خود را پست انگاشتند و وی را مورد نفرین قرار داده و پاسخ‌گویی کردند، روانشان به حالت معلق و آویزان مجازات خواهند شد» (عفیفی، ۱۳۹۱: ۴۴).

در دو بند پشت سر هم، در فرگرد شصت و دو، و شصت و سه نیز، به اهمیت تمکین و فرمانبری زنان از مردان پرداخته شده و مجازاتهای اخروی سنگینی برای زنان نافرمان تعیین شده است:

روان زنانی را دیدم که دست و زبانشان در تنور می‌سوخند. پرسیدم گناه اینان چیست؟ سروش پاک و ایزد آذر گفتند: اینان زنان بدکرداری هستند که به شوهر خود پاسخ‌گویی کرده و نسبت به وی نافرمان بوده‌اند (عفیفی، ۱۳۹۱: ۵۹).

بار دیگر در فرگرد هفتاد، برای زنانی که نسبت به شوهر خود پیمان دروغ بسته و متعهد نبوده‌اند، مجازات‌های سختی بیان شده است. مانند این که، چیزی شبیه خارپشت آهنی در

بدن این زنان فرو می رود و بیرون می آید (عفیفی، ۱۳۹۱: ۶۳). در فرگرد هشتماد و سه از متن ارداویرافنامه، نکته قابل تاملی به چشم می خورد و آن مجازات زنانی است که، پنهان از شوهر خود گوشت خورده اند، و به همین دلیل بدکار نامیده شده اند (عفیفی، ۱۳۹۱: ۶۸). چنان که ملاحظه گردید، تکرار و تنوع مجازات‌های عنوان شده برای زنان نافرمان، گویای اهمیت این مساله در متون فقهی فارسی میانه زردشتی است. این مساله از چنان اهمیتی برخوردار است که موید ویراف در شرح معراج آسمانی خود، در چندین مرحله بر این مبحث تاکید نموده و تمکین از شوهر را به زنان یادآوری نموده است. در فرگرد هشتماد و دو، زنانی که با زبان خویش شوهر را آزرده اند مورد مجازات قرار گرفته اند (همان: ۶۸).

در واقع تکریم شوهر و تمکین از وی از جمله مواردی است که در متون فقهی زردشتی، همواره در قالب تعابیر و فتوهای دینی و حقوقی خاصی به تکرار بیان شده است. این تکرار از یکسو بیانگر اهمیت این مساله در متون زردشتی است و از سوی، بنظر می رسد تخطی و تمرد از این فرمان دینی، از سوی زنان وجود داشته است که تا این اندازه این نکته مورد تکرار و هشدار واقع شده است.

یکی دیگر از متون فارسی میانه، که نسبت به بحث عدم فرمان پذیری زنان از شوهران، موضع سخت گیرانه ای دارد، متن روایت پهلوی است.

روایت پهلوی، از جمله متون فارسی میانه پهلوی است که دارای شصت و پنج فصل و عمدتاً پرسش و پاسخ‌هایی در باب مسایل مختلف دینی است. همچنین محتوایی اجتماعی، اسطوره ای و اخلاقی نیز دارد (میرفخرایی، ۱۳۶۷، مقدمه: ۷-۵). روایت پهلوی اثری است از یک یا دو مولف که از اوستا و زند آگاهی داشته است. این اثر در مجموع بررسی گسترده تری است از موضوعاتی که در دیگر متون پهلوی هم آمده اند و در واقع کمک مناسبی است برای درک قطعات دشوار متونی که در بردارنده مطالب مشابه هستند (ماتسوخ، ۱۳۹۳: ۱۸۳-۱۸۴). در این متن، در ارتباط با مبحث خانواده و نحوه رفتار اعضاء نسبت به یکدیگر، نکات قابل توجهی بیان شده است. که مصداق آن را در بحث روابط زن و مرد می توان مشاهده نمود. این متن نیز متأثر از سایر متون فارسی میانه پهلوی، به اهمیت تمکین زن از شوهر پرداخته و حقوق مسلمی را در این باره برای مردان تعیین نموده است. این در حالی است که زنان در این متن همواره به تبعیت از شوهران خود فراخوانده شده اند. به طوری که بر خلاف ارداویرافنامه که مجازات‌های اخروی سختی را برای زنان نافرمان تعیین نموده

در این متن، مجازات‌های دنیایی سختی برای زنان نافرمان تعیین شده است که مصداق آن در فصل سی و چهارم قابل مشاهده است:

۱- مرد بر پادشازن فرمانروا است، هرگونه که در مورد کار خویش فرماید باید که بکند (اگر) مردان زنان را به سبب نافرمانی داغ کنند بدان زمان جایز است. ۲- اگر به همسر فرماید که جامه‌ای کند و او نیم جامه کند و بدو آموزد که (کار) خوب کند و او بد کند و بدو گوید که کاری کند که درهمی ارزد و او آن کند که میخی ارزد و اگر بدو فرماید که یزش کند (عبادت) و او نکند، از این چندی که گفتم، اگر یکی را نکند، پس به عنوان نافرمان او را داغ کند. تمام خواسته‌ای که شوهر به زن داده است، از زن بازستانند به شوهر بازگردد و او را (زن را) هیچ خواسته نباشد (اگر) شوهر او مرد، پس او را از خواسته شوهر هیچ بهری نباشد. ۳- اگر زن سه بار به شوهر گوید که زنی تو نکند (وظایف زنی را به انجام نرسانم) پس مرگ ارزان (باشد) (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۴۶).

دقت در فتوای حقوقی فوق، این نکته را مسلم می‌دارد که شرایط اجتماعی و فرهنگی زمان تألیف متن، تمایل به حفظ اقتدار مردان داشته و خواهان تبعیت بی چون و چرای زنان از شوهران بوده است. در واقع خطوط فکری طرح شده در متن روایت پهلوی، گویای قوت دیدگاه برتری مردان است و البته لحن تهدیدآمیز متن، می‌تواند بیانگر اعتراض و یا تمرد برخی زنان از تبعیت از شوهران باشد که نویسنده را بر آن داشته با قاطعیت بیشتری به زنان تذکر بدهد. الزام به تمکین در این متن، از چنان قوتی برخوردار است که مردان مجاز هستند زنان نافرمان را داغ کنند. این فتوا چنان که اشاره شد، می‌تواند ناظر به زندگی اجتماعی و ساختار خانواده در زمان تألیف متن باشد. به این معنا که زنان، حاضر به پذیرش رویه کهن پدرسالاری و بازگشت و تبعیت محض از شوهران نبودند و قدرت و سلطه‌جویی مردان را در چارچوب نظام خانواده نمی‌پذیرفتند و ایجاد آرامش خانواده در سایه تشریک مساعی زن و مرد، که دستاورد ارزشمند حقوقی اواخر دوره ساسانی بود را مدنظر داشته و محصور بودن در محیط خانه و اطاعت از مردان را نمی‌پذیرفتند. بنابراین نویسنده و یا نویسندگان متن روایت پهلوی، با شناخت دقیق از شرایط اجتماعی روزگار خویش و برای ملزم نمودن زنان به تبعیت از شوهران و با هدف حفظ انسجام خانواده‌های زردشتی با لحنی نسبتاً تند و در قالب فتوای دینی، وظایفی را به زنان یادآوری نموده اند. در این متن فقهی، در فصل سی و نهم در ارتباط با نحوه تمکین زنان چنین آمده است:

بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فقهی فارسی میانه و ... (سهیلا کامجو) ۳۴۱

این که زن در مقابل شوهر چگونه رفتار کند باید هر چیز خوبی که شوهر گوید انجام دهد و از آزار و اذیت شوهر بپرهیزد. اگر به همین روش عمل کند مجاز است که دویست و ده درهم از مال شوهر و اگر اهل نیایش و عبادت باشد و فرزندان از وی متولد شده باشند تا ششصد درهم از مال شوهر را با اجازه وی به افراد معتقد به دین زردشتی بخشش کند (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۵۰).

در این فصل، (سی و نهم) نویسنده متن به صراحت پاداش های دنیایی اطاعت را در قالب فتوهای دینی بیان نموده و وظایفی را به زنان یادآوری نموده است. از جمله اینکه همواره مطیع شوهر باشند و اگر زن، دختر و پسری به دنیا آورده باشد، این امتیاز را دارد که در صورت رضایت همسر، از اموال وی خرج کرده و به افراد نیازمند کمک نماید. اما اگر تابع شوهر خویش نباشد، در زمینه مساعدت به نیازمندان که در آیین زردشتی بسیار به آن سفارش شده نیز، زن محق نیست و برای رسیدن به این ثواب و امتیاز همواره باید در پی جلب رضایت و خشنودی همسر خویش باشد.

۴. تاملی در انگاره‌های فقهی حقوقی متن صد در نثر و صد در بندهش

بسیاری از آثار فارسی زردشتی، حاصل تلاش زردشتیان برای انتقال و بازتولید متون پهلوی به فارسی هستند که به دلیل از رواج افتادن زبان پهلوی و فاصله گرفتن جامعه زردشتی از آن، امری لازم بود و می‌بایست متن‌ها به فارسی ترجمه شوند و جهت رفع شبهات حقیقت دیانت زرتشتی، به فارسی زردشتی بیان گردند (دالوند، ۱۳۹۹: ۱۸۰). دو نمونه از قدیمی ترین گونه ادبیات صد در، به معنای صد باب یا صد فصل، که متعلق به متون فارسی زردشتی هستند، دو متن صد در نثر و صد در بندهش می‌باشند (شفیلد و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۷). این دو متن به نثر فارسی نوشته شده‌اند و به لحاظ محتوایی به روایت‌های پهلوی شباهت بسیار دارند. برخی معتقدند تاریخ تصنیف آنها اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم میلادی بوده است (منتظری، ۱۳۹۳: ۲۳۹). صدر نثر حاوی مطالبی مرتبط با گناهان و فرائض دینی و لزوم انحصار آموزش پهلوی به موبدان و مراسم فروردینگان است و صد در بندهش، به کیهان شناسی، فرجام شناسی و آداب دینی می‌پردازد (شفیلد و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۷-۲۸). دو تحریر یاد شده را می‌توان حاصل مکاتبات زردشتیان ایران و هند دانست، که حاوی پرسش‌های دینی پارسیان هند از موبدان زردشتی ساکن در ایران است که هم فتوهای دینی و حقوقی زردشتی را در بر می‌گیرد و هم مطالبی در باب

سنت‌ها و اساطیر کهن ایرانی، در واقع میراث مکتوب زردشتیان، منبعث از رویدادهای تاریخی هستند که با توجه به زمان و ضرورت نگاشته شده‌اند. (دالوند، ۱۳۹۹: ۱۸۰). که بسیاری از مسایل و معضلات زمان تالیف متن در آنها انعکاس یافته است. یکی از مسایل مهم طرح شده در دو متن مذکور، بحث تمکین و تبعیت زنان از شوهرانشان است که تلاش شده به صورتی پررنگ، اهمیت و ارج مردان در خانواده به زنان یادآوری شود. نویسندگان هر دو متن با لحنی هشدارگونه، نکاتی را در باب فرمانبری مطلق از شوهران بیان نموده‌اند که می‌تواند محصول تضادها و اختلافات خانوادگی در زمان تالیف متن باشد. به عنوان مثال در پنجاه و نهم متن صد در نثر، به این نکته اشاره دارد که، خشنودی خداوند منوط به خشنودی مردان از زنان است و هر زنی که طبق فرمان شوهر کار کند در دین او را اشو (مقدس، پاک) خوانند، اما اگر از فرمان شوهر سرپیچی کند او را جه (زنی که در یک روز به دو مرد تن دهد) خوانند (Dhabhar, 1909: 42). بنابراین دستور دینی مبنی بر تبعیت زن از شوهر و ادبیات هشدارگونه، گویای اهمیت و الزام تمکین زنان از شوهران در این متن فقهی است. شایان توجه است که اصول بنیادی آیین زردشت را متون پهلوی و متون فارسی زردشتی همچون صد در نثر و صد در بندهش، حفظ نموده و البته قوانین ازدواج و ارث را به شیوه دوران ساسانی اجرا می‌نمودند. اما فصل‌هایی نیز به مطالب سستی افزوده شده که بیانگر مشکلاتی است که در آن روزگار وجود داشته است (ماتسوخ، ۱۳۹۳: ۱۸۵) که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد. به نظر می‌رسد، مولفین و گردآورندگان این دو متن، در پی تحلیلی منطقی با رویکردی ریشه‌شناسانه، در پی احیاء آیین زردشتی بوده و در پی اثبات قداست این آیین و ایدئولوژی زردشتی به عنوان راهنمای زندگی، به نگارش متون و قوانین فقهی همت گماشتند. هرچند صد در نثر و صد در بندهش، با فاصله زمانی نسبتاً زیادی از دوره ساسانی تنظیم شده، اما شواهد حاکی از آن است، که شیرازه اصلی آداب و رسوم و اخلاقیات، همان نکات کهن در منابع زردشتی است. متون پهلوی فارسی میانه و فارسی زردشتی، با عبور از جریان‌های تاریخی، سعی در حفظ آموزه‌های زردشت داشتند. اما واپسین تلاش متولیان امور دینی، برای ماندگاری آیین زردشتی مصون از تغییر نماند. هرچند نگارش متون دینی، با هدف انتقال میراث فکری زردشتیان به نسل جدید صورت پذیرفت، اما شرایط خاص اجتماعی سبب شد احکام در متون زردشتی، با آموزه‌های اولیه زردشتی در مواردی در تعارض باشند. جهت روشن شدن بحث، این نکته را باید در نظر داشت که، تا پیش از اصلاحات زردشت، حقوق زن آریایی بسیار پایین بود

بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فقهی فارسی میانه و ... (سهیلا کامجو) ۳۴۳

(مظاهری، ۱۳۷۷: ۸۲). اما پس از ظهور زردشت، وضعیت حقوقی زنان بهبود پیدا کرد. به طوری که در اوستای گاهانی، زنان و مردان نیک در کنار یکدیگر قرار گرفتند (پوردادوود، بی تا: هات ۳، بند ۸: ۱۳۴). این مطلب به صورت محدود در برخی متون از جمله در بند دهم از متن زند بهمن یسن امتداد یافت. آنجایی که اورمزد به زردشت سفارش نمود، افرادی که راستی پیشه نموده و عبادت می‌کنند برترند و در این میان تفاوتی میان زن و مرد نیست (راشد محصل، ۱۳۴۴: ۱۱-۱۰). این در حالی است که بر خلاف سنت گاهانی، در سایر متون فقهی فارسی میانه کهن و متون فارسی زردشتی و از جمله در متن صد در نثر و صد در بندهش، زنان ملزم به تبعیت از مردان شده و به لحاظ شخصیت انسانی در رتبه ای پایین تر از مردان قرار گرفتند.

۵. آراء زروانی و تاثیرات آن بر متون فقهی زردشتی

به یاری بررسی‌های تطبیقی، می‌توان پیوندهایی را در مبحث پایین بودن جایگاه زنان در متون پهلوی و آراء زروانی یافت. به باور زروانیان، زن نماد تاریکی و مرد نماد روشنایی است. بنابراین در اسطوره زروانی، زن موجودی اهریمنی و بیانگر بوالهوسی است و با گسترش ثنویت مزدیسنی، تا حد یک دیو تنزل یافته است. ردپای این خدای مادینه را در متون فارسی میانه مانند بندهش و زادسپرم نیز می‌توان یافت (زهر، ۱۳۷۸: ۱۲۱-۱۲۰). در بخش نهم از متن بندهش، اورمزد معترف است که اگر موجود دیگری غیر از زن را می‌یافت، زنان را نمی‌آفرید. اما هر چه تلاش کرد موجود دیگری را نیافت (بهار ۱۳۹۷: ۸۴-۸۳). می‌توان گفت این نگرش، به سایر متون فارسی میانه و پس از آن به متون فارسی زردشتی نیز راه یافته و تاثیراتی بر آنها نهاده است. آراء فقهی حقوقی مطرح شده در متون فارسی زردشتی از جمله متن صد در نثر و صد در بندهش نیز، به نوعی گویای اهمیت فرزندان پسر در زندگی اجتماعی زردشتیان است و بطور صریح، در پنجاه و چهارم به این مطلب اشاره دارد که عامل رستگاری در رستاخیز، داشتن فرزندان پسر است نه فرزند دختر (Dhabhar, 1909: 39). البته به طور قطع نمی‌توان دیدگاه زن ستیزی را منبعت از آیین زروانی دانست. اما از آنجایی که اندیشه‌ها همواره در برخورد با یکدیگر تاثیراتی بر هم نهاده‌اند، توجه به این نظریه می‌تواند برخی ابهامات را روشن نماید.

۶. بازنمایی مولفه فرمانبری زنان در بینش فقهی حقوقی متن صد در نثر و صد در بندهش

مقوله ازدواج و تشکیل خانواده در تفکر دینی زردشتیان، دارای اهمیت ویژه ای است. به طوری که متن صد در بندهش، در شصت و یک، به این نکته اشاره دارد که ثواب ازدواج، بی حد و اندازه است (Dhabhar, 1909: 133). از سوی دیگر بنیان ازدواج در دین زردشتی، بر مبنای عشق و تعقل قرار دارد (وثوق بنایی، ۱۳۹۶: ۲۶). لذا ترغیب افراد به ازدواج در دین زردشتی، جایگاه ویژه ای داشته و بر آن تاکید زیادی شده است. در این راستا و ساطت در امر ازدواج نیز دارای اهمیت بوده و در بخش سوم و نندیداد، افرادی که ازدواج نموده اند از افرادی که همسر ندارند برتر هستند (داعی الاسلام، ۱۳۹۲: ۴۴). در واقع همه افراد اعم از زن و مرد، بر مبنای دیانت زردشتی، می بایست ازدواج نموده و تشکیل خانواده دهند. این موضوع از چنان اهمیتی برخوردار است که ازدواج، یک دستور و تکلیف دینی تلقی می شود (قائم مقام فراهانی، ۱۳۹۲: ۱۱۴). به روایت فصل نوزدهم متن شایست نشایست، در آموزه های زردشتی و در متون فارسی میانه، تشکیل خانواده سبب گشایش و روشنی مسیر زندگی عنوان شده است (مزدایور، ۱۳۶۹: ۲۳۹). در واقع خانواده در بین تمامی نهادهای اجتماعی، دارای نقش ارزنده ای بوده و در مباحث تربیت اجتماعی دارای رتبه حائز اهمیتی است (onsy, 2014: 140). ایرانیان باستان همواره علاقه وافری به خانواده داشته و برای پاسداری از خانواده قوانینی را وضع می کردند (هیئتس، ۱۳۸۸: ۳۹۰). آنچه مسلم است، تشکیل خانواده به عنوان کوچکترین نهاد اجتماعی، تاثیر قابل توجهی بر مناسبات اجتماعی داشته است. به طوری که ساختار خانواده و روابط حاکم بر آن، به طور مستقیم بر انسجام و وحدت اجتماعی تاثیر گذار است. به این معنا که مناسبات جامعه و خانواده کاملاً به هم وابسته هستند (روزن باوم، ۱۳۶۷: ۱۴۶). می توان پنداشت که تعاملات درون خانوادگی و به ویژه روابط زن و مرد در خانواده، در بسیاری از موارد زمینه ارزیابی همگونی یا ناهمگونی نظام های اجتماعی را فراهم می سازد. در واقع نوع روابط حاکم بر خانواده، اعم از مردسالاری و زن سالاری یا مشارکت همسان زن و مرد در خانواده و پیوندهای روانی و عاطفی میان آنان، به تکوین هویت اجتماعی می انجامد. بنابراین حضور زنان در خانواده و اجتماع، به عنوان جمعیت قابل توجهی از یک جامعه، موید لزوم تحلیل های موشکافانه از نیازها و دیدگاه های مرتبط با حقوق زنان است. چنان که اشاره شد در فرهنگ جامعه زردشتی توجه به نهاد خانواده از اهمیت قابل ملاحظه ای برخوردار بوده است. هرچند سیر

تحول آن در هاله‌ای از ابهام است، اما اهتمام دین مردان و موبدان در پاسداشت قوانین خانواده و مکتوب نمودن آن، ارزش و قداست این نهاد را روشن‌تر می‌سازد. باید توجه داشت که مبنای قضاوت در مورد شرایط و وضعیت حقوقی خانواده ایرانی و نیز زنان زردشتی، متون پهلوی متأخری است که در واپسین روزهای حیات دین زرتشتی نگاشته شده است. نکته قابل تاملی که در واکاوی مبانی حقوقی موجود در متون دینی وجود دارد، انحصارگرایی و قوت دیدگاه مردانه است که همواره زنان را در جایگاهی پایین‌تر از مردان قرار داده است (Mollenkott, 1994: 97-105). واکاوی فتوهای فقهی حقوقی مرتبط با زنان در دو متن صد در نثر و صد در بندهش، می‌تواند شاخص قضاوت درباره شرایط حقوقی زنان در بازه زمانی تالیف متون یاد شده و قبل از آن باشد. تاکید بر اختلاف نقشی که بین زن و مرد در این دو متن وجود دارد، بیانگر بینش مردسالاری و تعیین مرز در روابط میان آنان است. زیرا به طور مشخص به زنان توصیه شده آمریت شوهران خویش را بپذیرند.

دقت در، در پنجاه و نهم از متن صد در نثر، این نکته را روشن‌تر می‌سازد:

اینکه در دین مزدیسنان زنان را نیایش کردن فرمودند که نیایش ایشان آن است که هر روز سه بار بامداد نماز پیشین و نماز شام در پیش شوهر خویش باز ایستند و دست بکش کنند و گویند که تورا چه اندیشه است تا من آن اندیشم و تو را چه می‌باید تا من آن گویم و تو را چه می‌باید تا من آن کنم که فرمایی (Dhabhar, 1909: 41).

چنان که ملاحظه می‌گردد، این حکم با هدف انسجام خانواده و با صراحت و قاطعیت، خواهان تاثیرپذیری و اطاعت زنان از مردانشان است و در این راستا، فرایض مهم دینی همچون نماز را از گردن زنان برداشته و تبعیت و فرمانبری از شوهر را در ردیف اطاعت از خدا آورده است. این دیدگاه و این شیوه بیان در بین متون پهلوی و دینی زردشتی تقریباً تازگی دارد. زیرا هرچند در متون فارسی میانه زردشتی مانند متن ارداویرافنامه و روایت پهلوی، به اصل تمکین‌پذیری و تبعیت زنان از شوهرانشان فرمان داده شده، اما پایبندی به تکالیف دینی و نیایش مذهبی توسط زنان، همواره مورد تاکید این متون بوده و حفظ دیانت زردشتی و انجام مناسک مذهبی در لابلای فتوهای دینی به صورت مشترک به زنان و مردان یادآوری شده است. به عنوان نمونه در متن ارداویرافنامه، در فرگرد پنجاه و شش و شصت و یک، در ارتباط با عدم گرایش به دین زردشتی و اعمال آن، به طور کلی به زنان و مردان مجازاتی سخت وعده داده شده است. از جمله مجازات‌هایی که برای این عدم پایبندی عنوان شده، گزیده شدن توسط مارها در جهان دیگر است (عفی‌فی، ۱۳۹۱: ۵۸-).

۵۷). نیز در فصل هفده از متن روایت پهلوی اورمزد در توصیه خود به زردشت، بر نیایش و عبادت مردان و زنان تاکید نموده است (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۲۳). به طوری که، در فصل نوزدهم از متن دینکرد پنجم، عبادت و نماز بردن به اورمزد، از ضروریات زندگی یک زردشتی دانسته شده است (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۸: ۶۴). همچنین در متن روایت پهلوی در فصل سی و چهار، به این نکته اشاره شده، زنانی که از دستور شوهران مبنی بر نیایش دینی سر باز زنند، مستحق سخت ترین مجازات‌ها هستند (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۴۶). اما در دو متن صد در نثر و صد در بندهش، در راستای بحث تمکین، عملاً دینداری همان فرمان‌پذیری از شوهر دانسته شده است و اطاعت از فرامین شوهر و زانو زدن در مقابل وی در وقت‌های نیایش مذهبی به زنان توصیه شده است. در واقع تاکید بر تمکین زنان به این شیوه، تقریباً تازگی دارد. زیرا در متون فارسی میانه، هر چند بر تبعیت زنان از شوهران تاکید قطعی شده و مجازات‌هایی برای عدم تمکین‌پذیری بیان شده است، اما ادبیات فقهی استفاده شده در بحث تمکین، در متون صد در نثر و صد در بندهش، متفاوت از متون فقهی فارسی میانه است و می‌تواند گویای اهمیت این مساله در بازه زمانی تالیف متن و شرایط خانواده‌های زردشتی باشد. می‌توان پنداشت نوعی روابط حقوقی نامتوازن بین زنان و مردان در جامعه آن عصر (زمان تالیف متن) وجود داشته است. زیرا فرصت طرح چنین مباحثی عملاً برتری جنسیت مردان و الزام به اطاعت از آنان را تأکید می‌نماید و در واقع قسمتی از جامعه را افرادی می‌داند که توانایی اداره خود و صلاحیت حضور مستقیم در اجتماع را ندارند و حتی در اندیشیدن نیز ملزم به اطاعت و فرمانبری از مردان هستند. اهتمام به موارد یاد شده و تبعیت از کدخدای خانه، چنانکه گذشت در متن صد در نثر و صد در بندهش، یک فریضه دینی محسوب شده که زنان می‌بایست آن را انجام دهند و ترک این فریضه، یا اهمال در انجام آن، از گناهان سخت و نابخشودنی ذکر شده است. نکته دیگری که از لابلائی فتوای فقهی فوق در متن صد در نثر و صد در بندهش قابل استنباط است، توجه به این نکته است که بنظر می‌رسد اقتدار مردان در خانواده مورد تردید واقع شده و در موضع ضعف قرار گرفته است. به گونه‌ای که موبدان و نویسندگان متون فقهی زردشتی، ناگزیر بودند رفتارها، هنجارها و وظایف زنان را در قبال شوهران با تفاسیر دینی به آنان یادآوری کنند. زیرا در بسیاری از موارد قدرت و تاثیر بنیادها و مفاهیم دینی بیشتر از مسند قضا، دادخواهی و احکام صادره در دادگاهها بوده است. باید به این نکته توجه داشت که به طور معمول در منابع دینی سلطه و برتری مردانه هویدا است (Greenpahn, 2008: 78-79). بنظر می‌رسد یکی

از دلایل این مساله، این است که نویسندگان متون دینی، همواره مردان بوده اند و از دیدگاه خویش به تعریف تکالیف زنانه پرداخته اند. نکته ای که در متون فقهی زردشتی و در متن صد در نثر و صد در بندهش نیز کاملا به چشم می خورد. بنابراین در بینش مردسالاری، این مردان هستند که حدود و اختیارات و وظایف زنانه را مشخص می کنند. یعنی یک زن خوب یا بد، از دیدگاه مردان تعریف شده و تکالیفش تعیین گردیده است. زیرا چنانکه عنوان شد، قانون گذاران در این زمینه هم در حوزه شرع و هم در حوزه عرف، همواره مردان بوده اند. دقت در فتوهای حقوقی صادر شده در متن صد در نثر و صد در بندهش، این نکته را مسلم می دارد که وضعیت اجتماعی زمان تالیف متن، همسو با دیدگاه مردسالاری بوده و تمایل به حفظ اقتدار مردان و تبعیت بی چون و چرای زنان از مردان و احتمالا عدم فرمانبری برخی از زنان از شوهران خویش، چنین الزاماتی را در این دو متن در قالب فتوهای دینی ایجاب کرده است. در واقع خطوط فکری طرح شده در حوزه زنان در دو متن صد در نثر و صد در بندهش، گویای قوت دیدگاه مردسالاری است و البته لحن آمرانه متن، می تواند بیانگر اعتراض و یا تمرد برخی زنان از قوانین مذکور باشد که نویسنده و یا نویسندگان را بر آن داشته تا با قاطعیت بیشتری به زنان تذکر و هشدار بدهد. چنان که بر مبنای در چهل و دوم متن صد در نثر، زنی که بستر خود را از شوهر جدا کند در ردیف افراد خیانتکار و دروغگو آورده شده است (Dhabhar, 1909: 33). می توان پنداشت فتوهای دینی یاد شده در مقطع زمانی معینی، بازنگری و تدوین شده است و قواعد و احکام حقوقی منعکس شده در این فتواها، به نوعی بیانگر وضعیت و نیازهای اجتماعی و سیاسی جامعه زردشتی است که برای حفاظت از صیانت آیین زردشتی، با تصرفاتی نسبت به فتوهای حقوقی فقه زردشتی در متون فارسی میانه در دوره ساسانی، به صورت کتاب و مجموعه‌هایی تدوین شده است. زیرا شواهد تاریخی حاکی از آن است که در دوره ساسانی، زنان از بردگی جسمانی و عقلانی رهایی یافتند (بارتلمه، ۱۳۳۷: ۴۱-۴۰) و بهره مندی‌هایی را در مباحث حقوقی کسب نمودند. اما باورهای حقوقی در خصوص زنان پس از دوره ساسانی و در متون پهلوی متاخر، سیری نزولی را پیمود و زنان از امتیازات کسب شده در دادگاههای دوره ساسانی، همچون قیمومیت، که در متن مادیان هزار دادستان به آن اشاره شده (مادگان هزار دادستان، ۱۳۹۸: ۳۴۰) محروم شدند. بنظر می رسد یکی از دلایل عدم تمایل زنان به پذیرش سلطه مردان با توجه به احکام مندرج در متن صد در نثر و صد در بندهش، عدم وجود امنیت مورد نیاز آنان در سایه تحکم مردانه بوده است. زیرا در سایه

روابط حاکم و محکوم، هرگز امنیت روانی و اجتماعی افراد تامین نخواهد شد. مصداق این مساله در متن صد در بندهش، چنان که اشاره شد قابل مشاهده است. زیرا به صراحت زنان از عبادت به درگاه خداوند معاف شده و از آنان خواسته شده که مرد را خدای خود دانسته و از وی تبعیت بی چون و چرا داشته باشند. البته چنان که گذشت، بنظر می‌رسد این هشدار فقهی به زنان، بیانگر اعتراض و یا مبارزه زنان با تحکم مردان بوده است. زیرا متن با قطعیت اطاعت از شوهر را فریضه دینی زنان دانسته است. بدین شمار، متداولترین توصیه کتب دینی زردشتی، فرمان پذیری زنان از شوهران خویش است که به اشکال و تعبیر خاص در لابلای فتوهای دینی بروز یافته است. در بند شصت و نهم از کتاب صد در بندهش، بار دیگر این فرمانبرداری زن از شوهر در ردیف فرمانبرداری از خداوند آمده است. به این معنا که، هر زنی به حالت نیایش به همان صورتی که مردان نیایش می‌کنند نه بار به شوهر خویش سجده نموده و از وی درخواست کند که برای رضای وی چه کاری را انجام دهد و هرگز از فرمان شوهر سرپیچی نکند. زیرا ایزد تعالی، نیایش را بر زن واجب نموده، به این دلیل که شوهران خویش را ستایش و نیایش و فرمانبرداری کنند و اگر مردی از همسر خویش ناخشنود باشد، روان زن مجازات شده و به بهشت نخواهد رسید (Dhabhar, 1909: 138). در فتوای در پنجاه و نهم از متن صد در نثر، چنین آمده است:

هر چه شوهر فرماید زن باید آن را انجام دهد و بی رضای شوهر هیچ کاری انجام ندهد. تا خدا از زن خشنود باشد. زیرا خشنودی خدا در خشنودی شوهر است. زیرا هر گاه که زن به فرمان شوهر عمل کند، در دین آن زن را اشو می خوانند» (Dhabhar, 1909: 43-42). اهمیت تاکید بر فرمان پذیری زنان از شوهران خود در این متن تا آنجا است که در بند هشتاد و پنج چنین آمده است:

«اورمزد می‌فرماید به این دلیل زنان را از نیایش معاف کردم، تا شوهر خود را نیایش کنند. زیرا هر گاه شوهر از زن ناخشنود باشد، من که اورمزد نیز از وی ناخشنود هستم...» (Dhabhar, 1909: 154).

بنابراین در متن صد در نثر و صد در بندهش، ظاهر امر و تکرار فصل‌های مبتنی بر تبعیت زن از مرد، حقیقتی اجتماعی و فرهنگی را در خود پنهان نگه داشته و نوعی عدم تمایل زنان به فرمانبرداری از شوهران خویش را بیان می‌کند. زیرا کیفیت و قوت بیان این فصول بطور غیر مستقیم، نشان از کم رنگ شدن اندیشه‌های سنتی اقتدار مردان است. بالاتر بودن جایگاه مردان در متن صد در نثر و صد در بندهش، در حالی است که در سنت

گاهانی زردشت، چنان که اشاره شد، زنان و مردان نیک در کنار یکدیگر قرار گرفته اند (پورداد، ۱۳۸۴: ۱۰۲). البته این نکته را باید در نظر داشت که متون زردشتی، به تناسب زمان و شرایطی که متن در آن تالیف شده و نیز دیدگاه خود نویسنده متن، الحاقات و تغییراتی داشته اند، که هر چند بنیان کلی فتواها در خصوص اهمیت نقش مردان در خانواده و اجتماع یکی است، اما چنان که ذکر گردید، به تناسب زمان و شرایط خاص اجتماعی، این نکته در متون فارسی میانه و فارسی زردشتی دارای شدت و ضعف‌هایی است. بدین مفهوم که دیدگاه و مسایل حقوقی مرتبط با زنان در کتب دینی و لابلای پنداره‌های مذهبی به وضوح قابل مشاهده است. به طوری که جهان بینی دینی، به نوعی تعیین کننده وضعیت حقوقی زنان نیز بوده است و این حقوق زنانه همواره در ارتباط با مردان قابل تعریف بوده است. تامل در فتوای سی و چهارم این نکته را روشن تر می‌سازد:

هر زنی که فرمان شوهر نبرد آنچنانکه شوهر فرماید نکند او را بدان شوهر هیچ حقی و بهره ای نرسد که خواهد اگر نان و نفقه ندهد گناهش نباشد. و چون زن مستور و کم سخن باشد فرزند نرینه بیشتر زاید (Dhabhar, 1909: 109).

همان گونه که ملاحظه می‌گردد، مجازات عدم فرمانبرداری از شوهر، بی‌بهره بودن از اموال و حتی ندادن نفقه عنوان شده است و چنان چه، زنی از شوهر خویش فرمانبری نکند، مرد مجاز است زن را از هزینه زندگی و نفقه محروم سازد و به لحاظ دینی نیز گناهی متوجه وی نیست. از سوی دیگر امتیازی را برای زنان مطیع و کم سخن ذکر نموده و آن زایش فرزندان پسر است. این فتوا به طور ضمنی، به اهمیت فرزندان پسر اشاره دارد و زایش فرزند پسر را پاداش زنانی می‌داند که مطیع شوهران خویش بوده و با وی مجادله نمی‌کنند. با سنجش و بررسی دو متن صد در نثر و صد در بندهش، نکات ظریفی در باب حقوق و شرایط اجتماعی زنان در آیین زردشتی آشکار می‌شود. در واقع در سنت متون فقهی زردشتی، زنان دارای جلوه معنوی نیستند و مردان همواره بر آنان برتری دارند و نگاه به زنان، نگاه به افرادی است که می‌بایست تحت سرپرستی و فرمان پدر و شوهر باشند و در جهت رضایت مرد خانه بکوشند. لذا در پرسش هفتاد و دوم دینکرد سوم، به مردان توصیه شده زنانی کار آزموده را انتخاب کنند که در جلب رضایت شوهر بکوشند و فراهم کننده آرامش مرد باشند (فضیلت، ۱۳۸۱: ۱۲۷). در مبحث تمکین خاص (تمکین جنسی) نیز با قاطعیت زنان متمرده، به سخت ترین مجازات‌ها وعده داده شده اند. چنان که در بند نود و یک از متن صد در بندهش آمده است، اگر زنی مرتکب خیانت و ارتباط با مرد دیگری

شود، روان زن در دوزخ چنان به سختی آزار می بیند تا که شوهر وی حاضر شود و اعلام کند که دیگر بس است. وی را بیشتر مجازات نکنید و در این هنگام نیز شوهر به بهشت رفته و زن در دوزخ آویزان می شود (Dhabhar, 1909: 160). چنان که ملاحظه گردید در مبحث تمکین خاص، نیز مجازات زنان نافرمان، تا زمان خشنودی و اعلام رضایت شوهر همچنان ادامه خواهد داشت. از سوی دیگر فرشته اسفندارمذ در باور ایرانیان باستان، حامی زنان پاکدامن و نیز زنانی است که به همسران خویش احترام می گذارند (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۵۵). این تصور که در آیین زردشتی، همواره فرشته اسفندارمذ (ایزد بانوی زمین)، حامی و همراه زنان مطیع همسر و زنان پاکدامن است، از یکسو به نوعی تشویق جهت گرایش به پاکدامنی و اطاعت از شوهران است و از سوی دیگر بیان کننده ارتباط مستقیم پاکدامنی و تبعیت از همسر در ادبیات دینی متون فقهی زردشتی است. بدین معنا که از این منظر مشخصه زنان پاکدامن، فرمانبری از شوهران است و بطور غیر مستقیم زنان نافرمان را عقیف نمی داند. از سوی دیگر باید توجه داشت که مونث پنداشتن برخی ایزدان و فرشتگان همچون فرشته اسفندارمذ، قدمت و اهمیتی طولانی در فلات ایران دارد. چنین رویکردی بیانگر اهمیت و نقش حیاتی زن در اجتماع است، که با باورهایی مبنی بر تقدس ذات مردانه در برخی متون پهلوی، پیچیدگی و ابهامی را ایجاد نموده که تنها با واکاوی باورهای کهن و دنبال نمودن سیر تحول حقوق زنان، می توان به نکات روشنی دست یافت. بدین لحاظ، نقش زنان در متون فارسی میانه و فارسی زردشتی، نقش قابل تاملی است که در الهیات زردشتی در دوره های متعدد به شیوه های مختلفی جلوه گر شده است و در التقاط با باورهای گوناگون از خاستگاه اصلی خود دور شده و به نقش دیرینه زنان با تردید نگریسته است. رجعت به متون پهلوی و واکاوی موازین دینی حقوقی مطرح شده در این متون در خصوص زنان، این نکته را مسلم می دارد که تمکین پذیری زنان از شوهران خویش از مهمترین مولفه های شناسایی زنان نیک است. به طوری که نیک دانسته شدن زنان منوط به تبعیت و فرمانبری از شوهران است.

۷. نتیجه گیری

بازخوانی و تحلیل داده های فقهی حقوقی در باب تمکین و تبعیت زنان زردشتی از شوهران، در متون فارسی میانه و فارسی زردشتی، از منظر رهیافت به وضعیت حقوق خانوادگی و اجتماعی زنان قابل توجه است. زیرا افکار و عقاید و سبک های رایج فکری در

این باب به روشنی تصویر شده اند. از سوی دیگر از آنجایی که متون دینی نمی‌توانند فارغ از تأثیرات سیاسی و اجتماعی زمان خویش خلق شوند، این دو دسته از متون یعنی متون فارسی میانه و فارسی زردشتی، از جهت نمایاندن ابعاد و شناخت مشکلات و مسایل تاریخی و تغییرات زندگی زنان زردشتی اهمیت فوق العاده ای می‌یابند. مندرجات متون مورد اشاره، به‌طور قابل ملاحظه ای با توجه به شرایط زمانه و متأثر از بینش مردسالاری، معتقد به تبعیت بی قید و شرط زنان از شوهران هستند که این فتواها در قالب هشدارهایی دینی و با لحنی آمرانه بیان شده‌اند. در واقع در سنت متون فارسی میانه زردشتی زنان با چهره ای ناپخته تصویر شده‌اند، که در ارتباط با آنان می‌بایست جانب احتیاط را رعایت نمود. به عنوان نمونه چنان که گذشت، در متن ارداویرافنامه مجازات های اخروی سختی برای زنان متمرّد از فرامین شوهر بیان شده است. نیز در متن روایت پهلوی، با لحنی هشدارگونه، زنان به تبعیت بی چون و چرا از شوهران فرا خوانده شده و به مردان اجازه داده شده که زنان نافرمان را داغ کنند. از سوی دیگر بنظر می‌رسد در بازه زمانی تالیف دو متن صد در نثر و صد در بندهش، که بعد از ورود اسلام به ایران است، اقتدار مردان و تأثیرپذیری و تبعیت زنان نسبت به گذشته و دوره ساسانی به‌طور چشمگیری کاهش یافته است. زیرا نویسندگان به شیوه ای نوین، سعی دارد اهمیت نقش مردان در خانواده را به زنان تفهیم کند. تامل در احکام و فتوای فقهی متن صد در نثر و صد در بندهش، در باب تمکین زنان و آمریت مردان، گویای دغدغه تشکیلات دینی زردشتی از مشکلات خانوادگی در زمان تالیف متن است. زیرا نویسندگان این دو متن، که قطعاً از نخبگان دینی زمان خویش بوده‌اند، در انتقال میراث مکتوب آیین زردشتی، با لحنی متفاوت از متون فارسی میانه مانند ارداویرافنامه و روایت پهلوی، از زنان خواسته‌اند به تکلیف زناشویی و خانوادگی خویش عمل کنند و در این راستا به صراحت عبادت و تکلیف دینی زنان، اطاعت از فرامین شوهر دانسته شده است که می‌بایست در وقت های نیایش دینی، به حالت تضرع در مقابل شوهران خویش زانو زده و از آنان کسب تکلیف کنند. از رهگذر مطالعه فتواها و احکام در متون پهلوی فارسی میانه (ارداویرافنامه و روایت پهلوی) و نیز متون فارسی زردشتی (صد در نثر و صد در بندهش)، می‌توان عملکرد رفتاری زنان زردشتی در ارتباط با مردان را رهگیری کرد. بنظر می‌رسد اقتدار سنت کهن مردسالاری، در متون صد در نثر و صد در بندهش به نسبت متون فارسی میانه، به میزان قابل توجهی در جامعه کاهش یافته است. زیرا دین مردان در کتابت و بازتولید مفاهیم فقهی حقوق خانواده

زردشتی، در فتوهای مختلف با قاطعیت و اصرار، زنان را به اطاعت از شوهران خویش فراخوانده و در فتوایی زنان متمرّد و نافرمان را، به عدم پرداخت نفقه و هزینه زندگی هشدار داده اند. در تاریخ پرفراز و نشیب تالیف متون زردشتی، متون صد در نثر و صد در بندش در مبحث تبعیت زنان، چنان که اشاره شد، از این لحاظ قابل توجه است که در این دو متن به شیوه ای متمایز از متون فارسی میانه، عملاً زنان از نیایش و عبادت بسوی خداوند معاف شده اند و این نگاه صریح و نوین دینی، می تواند حاکی از عدم تمایل زنان به فرمانبری از شوهران بوده باشد. زیرا متن با قاطعیت به زنان، فرمان نیایش و ستایش به سوی شوهران خویش را داده و از آنان خواسته است در مقابل شوهران زانو زده و رضایت آنان را جلب نمایند. این نکته را نیز باید در نظر داشت که متن صد در نثر و صد در بندش، زمانی تدوین شده که جمعیت زردشتیان رو به کاهش بوده است. لذا بازنویسی و صدور احکام دینی در این بازه زمانی و لزوم حفظ و انسجام خانواده‌های زردشتی از طریق مفاهیم اعتقادی، هدف اصلی مولفین بوده است. باید توجه داشت که از دیدگاه مولفین هر دو گروه از متون فارسی میانه و فارسی زردشتی، حفظ و احیاء خانواده در گرو اطاعت و فرمانبری زنان از شوهران دانسته شده است. اما ادبیات فقهی استفاده شده در متن صد در بندش چنان که اشاره شد، نگاهی نو به بحث فرمان پذیری زنان از شوهران داشته است.

کتابنامه

- اجتهادی، مصطفی (۱۳۸۲)، *دایره المعارف زن ایرانی*، ج ۱، تهران: مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری.
- آموزگار، ژاله، تفضلی، احمد (۱۳۸۸)، *کتاب پنجم دینکرد*، تهران: معین.
- بارتلمه، کریستیان (۱۳۳۷)، *زن در حقوق ساسانی*، ترجمه ناصرالدین صاحب الزمانی، تهران: عطایی.
- بوردیو پی یر (۲۰۱۰)، *سلطه مردانه*، ترجمه رحیم هاشمی، سایت اینترنتی کتابناک www.ketabnak.com.
- بهار، مهرداد (۱۳۹۷)، *بندش*، تهران: طوس.
- بیرونی، محمد ابن احمد (۱۳۹۰)، *آثارالباقیه*، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران: امیر کبیر.
- پورداد، ابراهیم (۱۳۸۴)، *گاتها*، تهران: اساطیر.
- پورداد، ابراهیم (بی تا)، *یسنا*، از نفقه پشوتن مارکر، ج ۱، بمبئی: انجمن ایرانی زردشتی بمبئی و ایران لیگ بمبئی.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۸)، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن.

بررسی تطبیقی تمکین زنان در متون فقهی فارسی میانه و ... (سهیلا کامجو) ۳۵۳

- تفضلی، احمد (۱۳۹۷)، مینوی خرد، تهران: توس.
- داعی الاسلام، محمد علی (۱۳۹۲)، *وندیداد*، حصه سوم کتاب اوستا، تهران: دانش.
- دالوند، حمیدرضا (۱۳۹۹)، *تاریخ و سنت زرتشتی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغت نامه دهخدا*، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- راشد محصل، محمد تقی (بی تا)، *زند بهمن یسن*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- روزن باوم، هایدی (۱۳۶۷)، *خانواده به منزله ساختاری در مقابل جامعه*، ترجمه محمد صادق مهدوی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- زهره آرتور (۱۳۷۸)، *طلوع و غروب زرتشتی گری*، ترجمه تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۴)، *زن، قدرت و خانواده: پژوهشی در جایگاه زن در هرم قدرت در خانواده*، مجله پژوهش نامه زنان، ۱۲.
- شریف، علی (۱۳۷۶)، *نقچه و تمکین زن*، تهران: بشارت.
- شفلید و دیگران (۱۳۹۸)، *راهنمای پژوهش های زرتشتی*، ترجمه عسکر بهرامی، تهران: فرهنگ معاصر.
- صفایی، سید حسین، امامی، اسدالله (۱۳۷۰)، *حقوق خانواده*، تهران: دانشگاه تهران.
- عفیعی، رحیم (۱۳۹۱)، *ارداویرافنامه*، بهشت و دوزخ در آیین مزدیسنا، تهران: توس.
- فضیلت، فریدون (۱۳۸۱)، *کتاب سوم دینکرد*، دفتر یکم، تهران: فرهنگ دهخدا.
- قائم مقام فراهانی، ناهید (۱۳۹۲)، «*موقعیت زنان در دین زرتشتی بر اساس کتب فقهی و دینی*»، هفت آسمان، دوفصلنامه تخصصی ادیان و مذاهب، ش ۶۰.
- ماتسوخ، ماریا (۱۳۹۳)، *ادبیات پهلوی*، ترجمه نجس بانو صبوری، در *تاریخ ادبیات فارسی*، (ادبیات ایران پیش از اسلام) ج هفدهم، زیر نظر احسان یارشاطر، به کوشش رونالد امریک و ماریا ماتسوخ. تهران: سخن.
- مادگان هزار دادستان (۱۳۹۸)، هزار رای قضایی دادگستری ساسانی سده سوم تا هفتم میلادی، گردآوری فرخ مرد بهرامان، گزارش علی کاکای افشار، تهران: سمرقند.
- مزدایور، کتابیون (۱۳۶۹)، *شایسته نشایسته*، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مظاهری، علی اکبر (۱۳۷۷)، *خانواده ایرانی در دوران پیش از اسلام*، ترجمه عبدالله توکل، تهران: قطره.
- منتظری، سید سعید رضا (۱۳۹۳)، «*صد در نثر و صد در بندهش و معرفی نسخه های آن*»، آینه میراث، ش ۲.
- میرفخرایی، مهشید (۱۳۶۷)، *روایت پهلوی، متنی به زبان فارسی میانه (پهلوی ساسانی)*، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- وثوق بنایی، مزگان (۱۳۹۶)، *تحلیل جامعه شناختی حقوق زن در دوره ساسانی*، تهران: پشتیبان.

۳۵۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

هیئتس، والتر (۱۳۸۸)، *داریوش و ایرانیان: تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان*، ترجمه پرویز رجبی، تهران: ماهی.

Dhabhar, B. N., 1909. *Saddar Nasr and Saddar Bundelesh*. Bombay.

Greenpahn, Fredrick. (2008), *the Hebrew bible: new insights and scholarship*, nyu press.

Mollenkott, virgina. (1994), *the divine feminine: the bible imagery of god as female*
Niwyork: crossword publication.

Onsy, E, Amer, M.M. (2014), *attitudes toward seeking couples counseling among eggptian couples: towards a deeper understanding of common marital conflicts and marital satisfaction social and behanioral sciences. A Comparative Study of Women's Submission in Middle and New Persian Zoroastrian Jurisprudential Texts Based on the Texts of Sad Dar Nasr and Sad DarBondaresh*.